

Mait Talts: „Kuidas muutuda nii, et jääda iseendaks? Või jääda iseendaks, kuid säilitada seejuures ka muutumisvõime?”

Rahvuslikust ja poliitilisest identiteedist

Mait Talts

Rahvusvahelise ülikooli Audentes Euroopa instituudi teadussekretär

Valik on selge: me kas toetame oma rahvuskeele ja -kultuuri edasist arengut või valime kindla, näiliselt turvalise, kuid märkamatu assimileerumise tee.

Eesti arengus on viimased 15–20 aastat olnud seotud pidevate muutumistega, seda nii välise sündmuste horisondi kui ka mentaalsete struktuuride tasandil. Kuid mis tahes muutuste ajajärgul omandab senisest suurema tähenduse just see, mis jääb kõigele vaatamata muutumatuks – see, mis pakub stabiilsust ja kindlustunnet kiirete, osalt ehk isegi oodatud, kuid väga paljus ka üsnagi ettearvamatute muutuste puhul. Tihti peale alluvad needsamad arusaamad ja kujutelmad põhimõtteliselt samuti muutustele ning evolutsioneeruvad oma ajaloolises arengus, kuid kindlustunne, mida nad konkreetsel ajahetkel pakuvad, on seejuures täiesti reaalne. Eelkõige on selleks mingid üldiselt aktsepteeritud (jagatud) väärtused, mis korrastavad sotsiaalset keskkonda ning loovad aluse inimeksistentsi piiratud ületavaks ühtekuuluvustundeks, mille ajal võib ajuti isegi unustada oma isiklikud ees-

märgid ja puhtpragmatilised kaalutlused.

Riik või rahvus

Eri aegadel on muidugi erineval määral seesugusteks samastumis- või sarnastumisalusteks peetud sääraseid mõisteid nagu „kodu” või „isamaa”, „riik” või „rahvus”, sageli ka usku kõrgematesse transtsententaalsetesse väärtustesse (kas või õigluse ja lunastuse ülimumlikkuse nii siin- kui ka teispoosuses). Religioosse identifikatsiooni taandudes on peamisteks sootsiumi suuremat osa haaravateks samastumise alusteks saanud kas rahvus („isamaa”) või riik („kodumaa”), kitsamad n-ö huvidepõhised sotsiaalse identifikatsiooni alused nagu „klass” või „erakond” ei paku reeglina samaväärset kindlustunnet, sest huvid võivad muutuda ja enamasti muutuvadki. Mõnel eripärasel ajalooperioodil võivad huvidepõhised ühendused

osutada siiski üllatavalt tugevateks ühteliitvateks motiveerijateks, taandudes enamasti kohe pärast seda, kui olukord kas või natukenegi muutub. Päritolu ja ühtne kujunemislugu on aga midagi oluliselt püsivamat. Enamgi veel – püüdlus neist lahti öelda on peaaegu alati problemaatiline.

Midagi lihtsat ja maalähedast (nagu „kodu”) ning midagi suuremat ja abstraktsemat kohtuvad tavateadvuses enamasti just „rahvuse” mõistes, mõistetaegu seda siis konkreetsel juhul kas kultuuri (rahvuskultuur) või poliitilise eneseorganiseerumise (rahvusriik) kaudu. Ajalooliselt on nii „kodu” kui ka „rahvus” kasvanud välja „kogukonna” või „hõimu” mõistetest (Ferdinand Tönniesi tuntud eritluse alusel *Gemeinschaft*’i tüüpi ühendustest) – üks kogukonna kitsenemise (konkretiseerumise), teine aga mõiste avardumise ja sisulise transformeerumise mõttes. „Riik” omab juba

„kogukonnast” oluliselt erinevaid atribuute ja toimemehhanisme (kas või bürokraatia) ning toetub teistsugusele, märgatavalt mõistuspärasemale eetosele (toimides pigem samuti võõrandunud, huvidepõhise ühenduse ehk Tönniesi eritluse järgi *Gesellschaft*ina). Olles algselt kutsutud ellu teatava (sageli etnilise taustaga) kultuuri kaitseks, on ta siiski enamasti sellest kultuurist juba mõnevõrra võõrandunud – ning uuem aeg on seda võõrandumist püüdnud veelgi laiemaks käristada.

Miks just rahvus?

Miks on just „rahvus” (*nation*) muutunud sedavõrd laialt levinud tegeliku identifikatsiooni aluseks nii etnilises kui ka poliitilises mõttes, mitte aga „inimkond” (*mankind*) või „kõiksus” religioosnes (*eternity*) või isegi üksnes sotsiaalses, rahvusbarjääre põhimõtteliselt ületavas mõttes (*community*)? Miks on riiklus võtnud üle suure osa etnilise rahvusluse atribuutidest? Eesti haritlase normaalparadigma on juba pikemat aega olnud rahvuslus, on väitnud Toomas Karjahärm (1999). Mõnes mõttes on rahvuslus religioossele usutundele sarnase eetose ja sellega sarnaste afektiivsete sentimentide „pelgupaik”. Paljud peavad endiselt rahvust (konkreetset etnilist päritolu rahvuskultuuri mõttes) kõige loomulikumaks konsolideerumise aluseks, teised seevastu iganenuks, kohati ehk naeruväärsekski, kuid seejuures ikkagi endas teatavaid ohte kätkevaks sentimentiksi, sest rahvuslus on nende arvates oma olemuselt partikulaarne ja eksklusiivne/välistav. Igasugune partikulaarsus loob aga eri staatusega subjekte, mis on ebavõrdsuse ja ebaõigluse aluseks kõige laiemas mõttes. Etnilise rahvuskultuuri kriitikute arvates peaks konsolideerumise loomilikuks aluseks olema riik kui poliitiline entiteet (*political nation*), kuid üksnes säärane riik, mis koondab erineva etnilise päritoluga kultuure, sulatab neid mõistlikesse/mõistuspärasestesse uutesse poliitiliselt determineeritud kooslustesse ning aitab vältida rahvusluse karisid. Etnilise rahvusriikluse kriitikud leiavad, justkui eeldaks etniline rahvuskultuuriline konsolideerumine ilmingimata bioloogilist põlvnemist ühtsetest esivanematest (primordiaalsust), mis viitab rassismile, sest oma puhtbioloogilise päritolu küsimustes ei saa me ju ise mingilgi määral kaasa rää-

kida. Kuid ka muidu üsna etnotsentristlikud juudid on valmis võõrast päritolu inimesi oma rahvusse vastu võtma, kui nad on omaks võtnud nende kultuuri (eelkõige juudi usu ja sellega seotud kombed). Tavaliselt ongi kõige edukamad olnud just need rahvuskultuurid, millel on küll ühtne etnokultuuriline alus, kuid mis on siiski avatud vabatahtlikuks ja ideaalis ka valikuliseks assimileerumiseks teistest kultuuridest pärit inimestele (nagu näiteks Prantsusmaa).

Samas on primordiaalsuse kriitikud jõudnud kohati ka päris tähelepanuväärsete väideteni, mis kõigest hoolimata siiski ergastavad diskussiooni. Nii on püütud väita, et kõige „probleemivabalt” peaksid Euroopa ühisidentiteedini jõudma Ida-Euroopa „riigitud” romad (mustlased), kes oma ühiskonna arengus hüppavad otse premodernsest hõimuühiskonnast potsmodernsesse rahvusülesesse poliitiliselt konstrueeritud eurooplusse natsionalistlikku faasi vahele jättes (Vašečka jt 2002).

Kultuur on olemuselt valik

Sellele on üritatud vastukaaluks esitada ka teistsugust vaatepunkti, mille kohaselt just poliitiline identifikatsioon (näiteks kõige aluseks olev kodakondsus, mis on oma olemuselt juba n-õ digitaalne – kodakondsus kas on üheselt või seda pole; ka topelt- ja mitmikkodakondsuse puhul pole olemas osalist või nõrgalt väljendunud kodakondsust) on pigem välistava iseloomuga. Kultuuriline identifikatsioon seevastu on avatud eri intensiivsusega suhtestumiseks. Kultuurilises enesemääratluses võime vabalt valida eri kultuuride elemente, enamasti end siiski mingi (sageli rahvusliku) kultuuriga dominantsemalt sidudes. Kuid tingimata vajalik see ju isegi ei ole. Kultuur on oma olemuselt valik ja igasugune valik on kultuur, kirjutab oma värskeimas raamatus professor Thomas Pedersen (2008). Rogers Brubakerile (1999) toetudes viitab ta asjaolule, et poliitilises identifikatsioonis on täheldatav üllatavalt tugev eksklusiivne/välistav moment. Sageli võtab see ka n-õ digitaalselt välistava kuju (lähtub vabade, multipolaarsete valikute puhul meelevaldselt kohandatud aristotellikust „välistatud kolmanda seadusest” – me võime olla üksnes kellegi/millegi poolt või vastu).

Samas võidakse üsna põhjendatult väita, et mõnedki kultuurilised valikud

tehakse ära meie eest ning kõik kultuurilised valikud pole ka teatavast punktist alates enam vabalt meie endi teha. Nii on mõned valikud teinud meie vanevad, kes määravad meid ühte või äärmisel juhul kahte konkreetsesse selgemalt või ebamäärasemalt väljendunud kultuuriruumi, kus peame leppima varasemast kultuuritaustast tulenevate asjaoludega. Vähestel meist on potentsiaali ja võimalust olulisel määral mõjutada oma rahvuskultuuri edaspidist kujunemislugu. Poliitiliste valikute puhul oleme enamasti näiliselt märksa vabamad, kuigi ka selles sfääris võib valikute arv olla piiratud ning, mis veelgi olulisem, pahatihti puudub valikute tegemise järel võimalus uuesti valida ning alustada „puhtalt lehel”. Vähemalt on see sageli üsnagi keeruline.

Rahvusriikluse lipu alla

Mis siis ikkagi koondab rahva kujutletud rahvusluse või selle poliitilise laiendina toimiva rahvusriikluse lipu alla? Tõepoolest, „rahvus” on kultuuriliselt kujutletav kategooria, riik mõnes mõttes samuti kokkuleppeline (kuigi konkreetsete institutsioonidena märksa selgepiirilisem) suurus, kuid mõlemad nad on tõusnud peamisteks samastumisobjektideks religioosse identifikatsiooni taandumise järel, mille objektiks on vähemalt kristluse ja islami puhul olnud ülemaailmne religioosne „kogukond”. Ideaalis tähendas see tervet inimkonda, kes pidi millalgi saama ühendatud ühtse, kõikidest religioonidest kõige õigema põhiväärtuste kaitsele. Benedict Andersoni tuntud määratluse järgi on ka rahvus kujutletav kooslus, „laienenud suguharu” (Anderson 1995, 5–7) – inimkooslus, mille liikmed üksteist enam ei tunne, küll aga jagavad ikkagi mingeid neile väga olulisi väärtushinnanguid, mille nimel ollakse ekstreemsetes olukordades nõus isegi surma minema. Alexis de Tocqueville on sel puhul märkinud, et „vaid vähesed inimesed on võimelised tundma palavat armastust inimkonna kui terviku vastu. Seepärast on inimsoo huvides mitte nõuda igaühelt tingimusteta ja eranditeta armastust kõigi vastu, vaid lubada igal inimesel omada isiklikku isamaad” (tsiteeritud Varrak 2006, lk 41 järgi). „Rahvus” keele ja kultuurina sünnibki teatud põhiväärtuste kommunikatsioonis (Ehala 2005, 37). See on lihtsalt teatud alustel formeerunud kogum inimesi,

kelle puhul on eelkõige oluline, et nad saavad üksteisest põhimõtteliselt enam-vähem adekvaatselt aru – mõistavad teatud põhiväärtusi erinevustest hoolimata enam-vähem ühtmoodi või vähemalt saatuslike kommunikatsioonikadudeta. On siis selleks aluseks rahvuskultuur, kultuurirahvus või rahvusriik, see on juba tehnilisemat laadi küsimus. Samas on mingisugusegi ühistunde olemasolu aluseks sellele, et ühiskond saaks mingilgi määral toimida. Nii kaitsevõime kui ka demokraatlike institutsioonide mingisugusegi toimimise eeldus on, et inimesed tunnetavad teatud osa väärtustest ühistena ja sageli ka üliluslikena omaenda kitsaste personaalsete eesmärkide suhtes (Pedersen 2008). Rahvusluse lihtsalt on veidi paremad eeldused sääraseid ühtseid väärtusi välja kujundada võrreldes teiste, mittehuvilike identiteetidega. Praegu on see näiteks uue kujundatava Euroopa ühisidentiteedi puhul oluline probleem.

Keel on olemise kodu

Kui määratleda kultuuri eelkõige üheselt mõistetavate väärtuskoodide valiku ja kommunikatsioonina, on kõneldav keel tõepoolest see kõige olulisem vahend, mis on seni taganud ka „rahvusluse“ teatava praktilise eelise rahvuslikkust veidi tõrjuva „riikluse“ ees. Siinkohal võiks tuletada meelde Martin Heideggeri mõtet, mis on võetav kokku tõdemusse, et „keel on olemise kodu“ (Heidegger 1997, 154). Me eksisteerimegi (vähemalt sotsiaalses mõttes) eelkõige keele ja kommunikatsiooni kaudu. Ilma võimaluseta end mõistetavaks teha puudub meie ühiskondlikul olemisel mõtte ja ühiskonnal endal võime koonduda/mobiliseeruda ühiste eesmärkide nimel. Marshall McLuhanit parafraaseerides peaks tegelikult ka mis tahes inimühendus (kommunikatiivselt hästi toimiva organisatsiooni mõttes) olema oma olemuselt üksikindiviidi „laiendus“ (*extension*), mis avardab meie reaalseid „võimupiire“ välise, meile seni mitte allunud või halvasti alluva füüsilise maailma suhtes (McLuhan 1967). Sotsiaalsed võrgustikud ja neis aset leidev kommunikatsioon on samasugused võimupiiride laiendused nagu tehnilisedki, mis sest, et mõnikord toimivad lootusetult aeglaselt. Rahvusluse kui ühendava jõu ja „kultuurienergia“ (kui kasutada Oskar

Looritsa metafoori) jõud seisneb primordiaalse müüdi ja ratsionaalse mobilisatsiooni oskuslikus ühendamises. Samas arenevad ka rahvusluse müüdid ajaluliselt, mistõttu 1930. aastate hüpernatsionalism kuulub vist ikkagi juba lõplikult ajalukku (vähemalt meile tuttav kujul).

Rahvuslikud müüdid

Kujutletud ja näivatel asjadel (nagu rahvuslus) võib teinekord olla suur jõud ja seda nii heas kui ka halvast. Meie rahvuslikud müüdid on kaitsnud meid läbi aegade, isegi sõltumata nende omaksvõtmise määrast. See puudutab muuhulgas ka näiteks soome-ugri müüti, mida on aktiivselt jaganud ja mille on pidevalt omaks võtnud vaid väike osa meie rahvuslikust kultuurieliidist. Soomeugrilus on lasknud meil tunda end eesti etnosest märksa suurema (kuid ikkagi etnokultuurilise taustaga!) koosluse osana, on korduvalt väitnud Jaak Prozes (vt näiteks Prozes 2007), ning sellisena toetanud ka meie identiteeti eestlastena, olnud eestlust hoidvam kui ükski teine väljapakutud raamideoloogia (kas või euroopluse müüt). Samas on soomeugrilus praktilise imperatiivina pidanud pidevalt sobituma keerulise ja muutuva keskkonnaga, samas midagi väga olulist alal hoides. Tänu soomeugriluse leplikule iseloomule (ja muidugi tänu ka vastavale ajaloolisele kogemusele) pole ka eestlus olnud kunagi liialt sõjakas, samas ei ole eestlasedki lasknud endale otseselt varba peale astuda. Kuid soomeugrilikul leplikusel on ka oma varjukülg – kooskõlas looduse ja laiemalt võttes keskkonnaga (ka sotsiaalse keskkonnaga, st naaberhuvitega) elamine, avatus välismõjudele on loonud head eeldused omakultuuri järkjärguliseks minetamiseks. Nii on see olnud paraku nende soomeugri rahvaste puhul, kes on jäänud pikemaks ajaks Vene kultuuri ja poliitika mõjusfääri.

Rahvuskultuuri kõige reaalsem (nähtavam ja toimivam) atribuut on ikkagi keel. Eesti keel on üks kindlaimad igapäevase, ennast ilmingimata mitte väga olulisel määral mõtestada või tõestada püüdvat „praktilise eestluse“ pelgupaiku. Ka viimase 15 aastaga peale kasvanud võõra kultuuri suhtes üsnagi vastuvõtlikke nn luminescentseestlasi seob sellesama praktilise eestlusega ikkagi nende igapäevane eesti keel, mis ei ole kõigest hoolimata taandunud

kõogikeeleks globaalselt muutunud kultuuriliste dominantidega maailmas. Igapäevane keelekasutus ongi see praktiline igapäevane plebistsit (kui kasutada Ernst Gellneri tuntud metafoori; Gellner 1993), millega edukad 21. sajandi alguse eestlased ja nende noorem põlvkond, kes muus suhtes jätaksid ehk juba märksa kergemini hüvasti rahvuskultuuri teiste, „tüütumate“ atribuutidega, hääletavad end igapäevaselt ikkagi eestlaste kui selgelt eristuva etnokultuurilise üksuse sekka.

Omakultuuri nõrkus

Omakultuuri „nõrkuse“ üle on Eestis vaieldud pidevalt, alates rahvusliku ärkamise tekkimisest ülemöödunud sajandi teisel poolel. Alati on individuaalne sarnastumine „suurtega“ (kas siis saksa ja vene või, nagu viimasel ajal kombeks – ingliskeelse euroopalik-üldläänemaise kultuuriga) töötanud mõnevõrra valutumat toimetulekut ja suuremaid võimalusi selles keerulises ja alaliselt muutuvast, riskidele avatud maailmas. Nii hapra kultuuri ja lühikese kultuuri ajaloo rahva puhul nagu eestlased on rahvusliku alaväärsuse tunne väga kerge ja justkui isegi loomulik tekkima. Sellelt pinnalt saavad mõistetavaks ka näiteks Lennart Meri omaaegsed katsed nihutada Eesti kultuuri ajaloo piiri kaugeemale ajalukku kui 5000 aastat, aga ka kõikvõimalikud katsed ühendada eestlus, soomeugrilus ja kristlik eurooplus, mõtestada sel moel ideoloogiliselt ümber kogu Eesti keskaeg (vt näiteks Hvostov jt 2001). Jällegi on müüte korrigeeritud eelkõige selleks, et kaitsta meie niigi vankuvat vaimu ja kindlustada end selle kaudu vaimselt natukenegi ebakindla tuleviku suhtes.

Seejuures võidakse ikkagi väita (ja seda ongi korduvalt tehtud), et eesti keel ja meie oma rahvuskultuur on majanduslikult äärmiselt ebaotstarbekad. Kultuurierisused (mitte ainult keel!) on globaliseerumas maailmas kõige olulisemad kaubandustõkked. Kuid liberaalse maailmapildi valguses on majanduslikult ebaotstarbekas ka riik – sõltumata asjaolust, kui hästi või halvasti ta on organiseerunud või millistel alustel formeerunud. Isegi Euroopa Liitu, funktsionaalse poole pealt vaadates riiklust järeleaimavat riigiülest struktuuri, mis kutsuti ellu just rahvusriikluse tekitatud majanduspiirangute ja kommunikatsiooni-

barjääride tasandamiseks, võib globaal-liberaalse maailmapildi seisukohalt pida globaliseerumist takistavaks projektionistlikuks projektiks. Mis sest, et sellisena ikkagi üllatavalt edukaks.

Tänase päeva eestlased on reeglina maailmale avatud ning näevad globaliseerumises ilmselt pigem võimalusi kui ohte. Seetõttu näib meil ka inglise keele ja „üldläänemaise“ kultuuri pealetungi suhtes puuduvat pea igasugune immuunsus (Talts 2004, 15). Isegi see kriitiline meel, mis meil oli omal ajal vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise keele ja pealesurutud üldnõukogude-maise kultuuri suhtes, näib olevat lootusetult kadunud. Multikultuurne keskkond on loonud võimalused identiteete seni-sest vabamalt vahetada ning kombineerida eri elementidest (keel, kultuur, seksuaalne orientatsioon jne) endale sobiv, muutustega tavapärasest märksa paremini kohanduv isiklik identiteet. Seejuures valitseb säärase identiteetide paljususe ja partikulaarsuse tingimustes aga oht, et ühiskond killustub mentaalselt juba sedavõrd, et mingeid ühiseid väärtusi, mille nimel jõude vajaduse korral mobiliseerida, pole enam võimalik leida. Välja arvatud muidugi keel, mis küll suures osas taandub üksnes kommunikatsioonivahendiks.

Keelte vangid

Keelulis-kultuuriline traditsioonidel põhinev identiteet on kõigele vaatamata üks püsivamaid identiteete, kuigi ka keeleilmad ja nendega seonduvad mentaalsed maailmad on põhimõtteliselt vahetatavad. Kuid säärane rikastumine pealiskaudsel tasemel omandatud keelteoskuse kaudu võib olla ka näiline. Autentselt, pisimate tähendusvarjunditega suudab inimene end ikkagi väljendada ühes, äärmisel juhul kahes keeles, mis on enamasti omandatud varajases lapsepõlves. Keelteoskuse kõik muud tasemed on tavaliselt lihtsalt elementaarne kommunikatsioon – enda arusaadavaks tegemine olulises, millega enamasti ei kaasne sügavamalt tunnetatud väärtuste tingimusteta jagamine. Võib vist tõesti väita, et kultuur on keelde saatuslikul moel ankurdatud, ja paraku on keeled enamasti konkreetseid, omas kultuurikeskkonnas toimivad rahvuskeeled. Vaatepunkti teisele poole nihutades võib aga väita, et kultuurid ja identiteedid on suurel määral rahvuskeelte vangid.

Keele taastamisega võivad taastuda ka muud rahvuskultuuri vahepeal kaduma hakanud elemendid. Midagi seesugust on juhtunud näiteks Saksamaale kuuluval Põhja-Friisimaal. Nende keel, mis on oma sõnavaralt ja grammatiliselt struktuurilt inglise keelele tunduvalt lähedasem kui lähiregioonis domineerivatele saksa, hollandi või Skandinaavia keeltele, oli vahepeal sisuliselt välja surnud. Teise maailmasõja järel, mil riigisakslaseks olemine oli mõnda aega poliitilistel põhjustel ebapopulaarne, õnnestus keelekasutus taastada ja koos sellega hakkas tasapisi taastuma ka oluline osa rahvuskultuurist. Samas olid ka friisidel olemas oma võimsad ja andekad rahvus(kultuuri)tegelased 19. sajandist, rahvuskultuuri vaimu loojad ja hoidjad, kelle omaaegsele tegevusele toetus friiside modernistliku projektina käivitunud kultuurirenessanss. Igal juhul on seda kogemust (Põhja-Friisi mudelit) peetud rakendamiskõlblikuks eeskujuks ka mujal analoogilistes olukordades (Steensen 1994, 32). Omandanud taas keele, loob see juba pelgupaiga teistele kultuuriväärtustele, mis hakkavad rahvust tasapisi (taas)konstitueerima.

Selge valik

Seetõttu peaksid ka meie valikud olema selged – me kas toetame oma rahvuskeele ja -kultuuri edasist arengut või valime kindla, näiliselt turvalise, kuigi märkamatu võib-olla aeglase assimileerumise. Kas elame natuke tagasihoidlikumalt ja kokkuvõttekindlalt omakultuuri kestmise kindlustamiseks, mis võiks olla kindlamaks aluseks ka selle mõningasele teisenemisele uutes tingimustes, või valime ümberrahvustumise (globaalsesse kultuuri sulandumise) hõlpsa, kuid ikkagi problemaatilise tee? Tuleb nõustuda Martin Ehalaga, kui ta väidab, et moderniseerumise ja oma identiteedi restruktureerimiseta pole Eesti kultuuril erilisi tulevikuväljavaateid (Ehala 2007). Kuid sääraseid muutusi saame kõige paremini läbi elada ikkagi siis, kui teame, kes me oleme, ja selles ka mingit immanentset väärtust näeme.

Paratamatult oleme jällegi sealmaal tagasi, kust alustasime: kuidas siis ikkagi muutuda nii, et jääda iseendaks? Või jääda iseendaks, kuid säilitada seejuures ka muutumisvõime? Ilma olulisi väärtusi alal hoidmata ei suuda me vist saavutada kumbagi.

Kirjutis on valminud ETF grandil nr 6009 raames (grandihoidja Madis Arukask). Autor on tänulik prof Peeter Vihalemale väärtuslike märkuste eest käesoleva artikli valmimise faasis.

Kirjandus

Anderson, B. (1995) *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London, New York: Verso, XVI, 224.

Brubaker, R. (1999) The Manichean Myth: Rethinking the distinction between „civic“ and „ethnic“ nationalism. *Nation and national identity: The European experience in perspective*. Toim Hanspeter Kriesi. Zürich: Ruegger.

Ehala, M. (2005) The role of MTE language maintenance and developing multiple identities. *European identities in mother tongue education*. Toim Siegfried Kiefer ja Kari Sallamaa. Linz: Trauner Verlag, 36–50.

Ehala, M. (2007) Õhuke riik ja Põhja Konn. *AK: Postimehe kultuurilisa*, 17.03.

Gellner, E. (1993) *Nations and nationalism*. Ithaca (New York): Cornell University Press, X, 150.

Heidegger, M. (1997) Olemine ja aeg. *Filosoofilise hermeneutika klassikat*. Ilmamaa, 127–161.

Hvostov, A., Laar, M. ja Tiido, H. (2001) Ajalooline muut rahvuslikus ajalooteadvuses. Mõttevahetus. *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Bertriceau, A. Tallinn: Avita, 45–54.

Karjahärm, T. (1999) Haritlaskond ja rahvuslus. *Sirp*, 9.07.

McLuhan, M. (1967) *Understanding media: the extensions of man*. London: Sphere Books, 382.

Pedersen, T. (2008, ilmunisel) *The politics of culture: European identity in perspective*. Aarhus University Press, 230.

Prozes, J. (2007) Meie soome-ugri identiteet. *Eesti Päevaleht*, 20.01.

Steensen, T. (1994) *The Frisians in Schleswig-Holstein*. Bredstedt/Bräist: Nordfriisk Institute, 32.

Talts, M. (2004) Eesti samasusotsingute järjekordsel ringil. *Haridus*, 10, 13–16.

Varrak, T. (2006) Eesti välispoliitika filosoofiast. *Audentese Ülikooli Toimetised*, 8, 21–47.

Vašečka, M., Jurásková, M., Kriglerová, E., Puliš, P. ja Rybová, J. (2002) *Rómske hlasy*. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období. Bratislava: Institute for Public Affairs, 168.